

ЛЕКСИЧНІ ЕКСПРЕСИВИ ЯК СТИЛЕТВІРНІ КОМПОНЕНТИ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті розглянуто функції експресивних лексичних одиниць у художньому тексті, схарактеризовано їх як стилетвірні компоненти, репрезентовані системою тропейчних та фігуральних засобів на парадигматичному й синтагматичному рівнях.

Ключові слова: лексичні експресиви, художній текст, стилетвірний компонент, система виражально-зображальних засобів, ідіостиль, ідіолект.

Особливий статус у моделюванні художнього тексту належить лексичним експресивам. Сучасна лінгвістика розглядає експресивну лексику як обов'язковий і важливий складник системи виражально-зображальних (образних, експресивних) засобів художніх текстів. Лексичні експресиви беруть на себе функцію посередника між денотативним світом (об'єктивною дійсністю, довкіллям) і внутрішнім світом людини, гамою її почуттєвих станів, інтенцій, між мовою і мисленням [1, 106]. Аналіз лексичних експресивів крізь призму їхніх стилетвірних функцій у структурі художнього тексту мотивує актуальність пропонованого дослідження. Його мета – виявити стилетвірні функції експресивів у художніх текстах, схарактеризувати спектр емотивно-оцінних семантичних планів експресивів у художніх просторах.

Проблема функціонування української експресивної лексики в художніх контекстах знайшла відображення в працях І.Є.Грицотенка [2], С.Я.Єрмоленко [3; 4], В.С.Ільїна [5], В.С.Калашника [6], М.П.Кочергана [7], А.К.Мойсієнка [9; 10], Л.О.Пустовіт [11], Н.М.Сологуб [12], Л.О.Ставицької [13], В.А.Чабаненка [14], І.Г.Чередниченка [15] та інших учених.

Художній текст як індивідуально-авторське цілісне утворення являє собою багаторівневу й розгалужену структуру зі складною внутрішньою організацією й самобутніми засобами вербалізації національної картини світу. Ступінь складності й багатовимірності цієї структури до сьогодні залишається дискусійним. Серед актуальних і суперечливих проблем залишаються структурно-семантична організація тексту, розкриття особливостей мовно-образного й художньо-символьного вимірів, актуалізація виражально-зображальних засобів, моделювання емотивно-аксіологічних значеннєвих планів, декодування яких значною мірою пов'язане з об'єктивацією різнорівневих виражально-зображальних засобів. У межах таких засобів передусім привертають увагу лексико-семантичні експресиви, що беруть участь у формуванні змістової структури тексту, слугують засобами увиразнення, посилення емотивно-оцінного потенціалу нейтральних лексичних одиниць і належать до стилетвірних компонентів художніх просторів.

Спектр емотивно-аксіологічних значеннєвих планів експресивів у художніх текстах досить широкий. Він ґрунтується на таких основних ознаках експресивних лексичних одиниць, що вирізняють їх із-поміж нейтральних лексичних одиниць: органічний зв'язок із позамовними фрагментами національної картини світу; вплив науково-технічних, суспільно-економічних та культурних змін, які відбуваються в суспільстві; першорядна роль людського чинника; належність до специфічної лексико-семантичної підсистеми; максимальна відкритість; постійне активне поповнення новими словами та лексико-семантичними варіантами (у тому числі й лексемами неслов'янського походження, утвореними шляхом калькування тощо); полікомпонентність семантичних структур та стійкість лексичних значень; наявність формальних ознак експресивності; багатство парадигматичних, асоціативних та синтагматичних відношень і зв'язків; відтворюваність в ідіолектах письменників; поєднання двох функцій – експресивної та номінативної (за умови пріоритетних позицій першої); модифікація нових значеннєвих планів у семантиці узуально нейтральних лексичних одиниць під впливом контекстного оточення.

У сучасних наукових студіях дослідники проблем стилю виокремлюють низку стилетвірних чинників: світобачення і світовідчуття (образне мислення) письменника; тематику і проблематику, яка його хвилює; дотримання законів і норм обраного ним жанру. У зв'язку із цим серед носіїв стилю називають елементи форми художнього твору: від фабули і сюжету, композиції, що експлікують тематику твору, формуючи її з життєвого та уявного матеріалу, до мовних виразових форм (оповіді, розповіді, описи, монологи, діалоги) із їхніми лексико-семантичними структурами, інтонаційно-звуковими особливостями тощо [8, 656]. Саме «мовні виразові форми» на всіх системних рівнях забезпечують маніфестацію експресивних можливостей художніх просторів.

У художніх просторах реалізація експресивної функції мови засобами лексичного рівня відбувається одночасно в кількох площинах (семантичній, прагматичній, образотвірній, текстотвірній), які співвідносяться не тільки з мовними категоріями, а й із тими, що мають когнітивно-психологічну природу,

формують емотивно-аксіологічні мовні площини, рамки, становлять вагомий чинник експресивізації контекстів та належать до стилетвірних компонентів художніх просторів, самотні вияви ідіостилю письменника. У зв'язку із цим лінгвісти справедливо зазначають, що пізнання функційних аспектів національної мови не можна повністю досягнути, «не звернувшись до її творця й користувача з усім різноманіттям його історичних, соціальних, національних та інших особливостей» [16, 59].

До елементів контекстів як стилетвірних компонентів художніх просторів, вагомих чинників, що посилюють та увиразнюють емотивно-аксіологічні значеннєві плани лексичних одиниць, актуалізують їхній експресивний потенціал, належать: 1) «наявність», «присутність» у межах контексту суб'єкта мовлення, що виявляється у вживанні лексики, яка забезпечує емоційне оцінювання фрагментів національної картини світу, наприклад: *Стрибаючи на землю, хлопці й далі розважалися новачком, один із них спробував дати Порфирові цигля по носі й таки назвав його за руськістю жевжиком сіреньким, інший, – рославий парубчак з темним маком, що вже висівся на верхній губі, – хотів знати, чого такий сумний цей манюній: – Свободоньки закортіло, еге ж? (О.Гончар); Не за підручники вхопився, а, мовби наперекір матері, побрів у свій куток, вишпився в якусь схему, потім став з брязкотом ритися серед свого радіомотлоху, перебирив, ліпив якісь дротики в металевій грубій коробці... (О.Гончар); 2) уживання вигуків у поєднанні зі вказівними займенниками та частками, наприклад: – А все ж таки!?. Ваша посмішка єхидна... Ну, говоріть!.. – Ах, киньмо!.. – Ні, ні, говоріть! – Киньмо!.. Я взагалі нічого не говорив! (І.Багрянний); 3) лексичні повтори, наприклад: Чого ж це я, татуню, будяк? – Будяк як є. – Будяк до старості цвіте... (О.Гончар); Це правда, що отряха мій став тут у вас ударником праці? – Що не лацюга, то не лацюга, – визнав Антон Герасимович (О.Гончар) (отряха – діал. бешкетник, розбишака; зірвіголова); 4) уведення експресивів до складу синонімічних рядів, антонімічних пар, градаційних та ампліфікаційних конструкцій, порівняльних зворотів, індивідуально-авторських метафор, трансформованих фразеологічних одиниць тощо, наприклад: Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях, пицало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалося назовні величезним вибухом кашлю (О.Довженко); Родився я у клуні, В степах мантачив сміх, Виховувався в буйних Просторах золотих (М.Хвильовий); Хлопча напильно придивлявся до нього своїми великими синіми очима й мовчав, щось шалено обертая під черепною покришкою (І.Багрянний); 5) типові синтаксичні позиції, у яких виступають передусім іменники-експресиви: звертання, означення, присудок, наприклад: Розкажуй, розкажуй, серденько, хоч і страшно, а розкажуй (С.Васильченко); – Постривай же ти, великорозумний академісте! (І.Нечуй-Левицький); Відкриває нам свою заплomboвану душу... (О.Гончар); І молодіці-цокотухи Тут баяндраси понесли... (І.Котляревський); Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люди (Панас Мирний); 6) стилістичне та семантичне контрастування експресивів у межах висловлення (контексту), наприклад: Лихо, лихо! мати В'яне, Дочка червоніє, Виростає... (Т.Шевченко); – Е-е, Хомо, в тебе, либонь, на язиці медок, а на душі льодок... (Є.Гуцало); Професор надуто й досить розгублено, і в той же час вибачливо посміхнувся, мовляв, які там це думки можуть народжуватися в такій наївній і пустій дівочій голові... (І.Багрянний); 7) особливе інтонаційне оформлення, яке передбачає залучення паралінгвістичних засобів (жестів, міміки) у живому афективному мовленні, наприклад: “Констр-рукт-тор...” – І посміхнувся, як вона розгублено тягла те слово, що “язик можна звихнути” (І.Багрянний); Сластьон довго міркував над цією “вказівкою”, посміхаючись іронічно й з досадою (І.Багрянний); І хіба тобі це я мав би розжовувати, що тут написано? (І.Багрянний).*

Обстежені художні тексти різних періодів розвитку української літературної мови дають підстави зробити висновок про активне вживання експресивно маркованої лексики, її участь у моделюванні експресивних контекстів, їхню належність до стилетвірних компонентів художніх просторів. Експресивні лексичні одиниці забезпечують відтворення фрагментів національної картини світу через призму національних стереотипів, народних уявлень про «добре / погане», «корисне / шкідливе», «гарне / потворне» тощо.

Частота вживання експресивної лексики зумовлюється абсолютною антропоцентричністю художнього мовлення, ієрархічною організацією контекстів із домінуванням емотивно-оцінних значеннєвих планів, авторськими настановами, стилістичними та стилетвірними потребами. Ідейно-тематичний зміст твору визначає домінування високого, зниженого чи низького регістру експресивів, коефіцієнт їхньої значущості для смислової організації емотивно-оцінних та образних просторів, кореляцію із суміжними лексемами, вплив на ідіолект конкретного письменника. Індивідуальний стиль автора ґрунтується на системі експресивних лексичних одиниць, які забезпечують емотивно-аксіологічне маркування художніх контекстів через виявлення багатограних семантико-стилістичних потенцій аналізованих слів – стилетвірних компонентів художніх просторів.

Активність функціонування експресивних лексем у художніх текстах визначається трьома засадничими чинниками: ідейно-тематичним, структурним і семантичним. У художньому мовленні активно вживається як книжна (висока), так і розмовна (знижена й низька) експресивна лексика. Книжна забезпечує оформлення високого стилю, надає висловленню патетичного, піднесено-благоговійного звучання (фольклоризми, поетична, сакральна, безеквівалентна, фонові, культурологічна тощо лексика), а розмовна – низького (іронічні, жартівливі, фамільярні, лайливі, просторічні та жаргонні слова). Семантика експресивних лексичних одиниць у художніх текстах реалізується через смислові опозиції, своєрідну індивідуально-авторську манеру висловлюватися, суб'єктивно-оцінні кваліфікації фрагментів національної картини світу.

Експресивна лексика як невід'ємний складник і стилетвірний компонент художніх текстів виконує низку важливих гіпер- та гіпофункцій, які взаємодіють між собою, доповнюють та виразняють одна одну. Усі вони підпорядковані провідній – впливу на емоції та почуття адресата, що реалізується через емотивно-оцінні мовленнєві акти. Експресивні лексичні одиниці забезпечують моделювання образотвірного (емотивно-оцінного) і текстотвірного (тропеїчного та фігурального) стилетвірних просторів тексту, вираження найрізноманітніших намірів авторів та внутрішніх станів персонажів.

Як образотвірний засіб експресиви формують насамперед образ автора тексту, репрезентують його почуттєві стани, намагання викликати подібні інтенції в читачів, спонукати їх до активного, небайдужого сприймання зображуваних фрагментів національної картини світу. Експресивні лексичні одиниці забезпечують вплив на емоційну сферу адресата, беруть участь у посиленні, послабленні або корегуванні відповідної емотивно-оцінної, психологічної тональності контексту, породжуваної мовленнєвими ситуаціями. Вони відтворюють емотивно-аксіологічні характеристики одного персонажа вустами іншого, акцентуючи на зовнішньому вигляді індивідів, їхніх розумових здібностях (можливостях), рисах характеру, стосунках між батьками й дітьми, суспільних стосунках, поведінці, загальних рисах вдачі, особливостях темпераменту, фізичному та психічному станах тощо. Експресиви належать до активних засобів індивідуалізації мовлення персонажів, до своєрідних маркованих інформаційних кодів, що виділяють образ серед інших і створюють широкий діапазон стилістичного увиразнення експресивно орієнтованих концептів.

У межах художніх творів експресиви виконують і текстотвірну (виражально-зображальну) функцію, забезпечуючи свіжість, жвавість, картинність викладу, структурно-композиційне моделювання емотивно-оцінного текстового простору, підсилюючи експресивний ефект висловлень. Експресивні лексичні одиниці як стилетвірний компонент художнього тексту виступають: 1) центрами антитез (а), оксиморонних утворень (б), наприклад.: а) *Одні вирости і, розпростерши крила, **розлетілись** по високих державних постах, інші – без крил розлізлись...* (О.Довженко); ***Горобці й коноплянки осудять орла: кепсько літає в куцах і коноплях*** (О.Довженко); б) *Та це ж безглуздя. Це буде **комедійна смерть!*** (О.Довженко); 2) лексичних повторів, наприклад: ***Миркав, миркав** коло нього голова з писарем, та бачать, що ні в чім до нього **присікатись...*** (Г.Квітка-Основ'яненко); *Чого ж це я, татуню, **будяк?** – **Будяк** як є. – **Будяк** до старості **цвіте...*** (Олесь Гончар); 3) різнопланових синонімічних фігур (наприклад, ампліфіковане вживання контекстуальних синонімів, репрезентованих різними денотативно та співвідносними емотивно (однополосними) експресивними лексичними одиницями: ***Такого лобуряки, баламута, бельби, пустодзвона, ледаціці, брехуна, носодера, сушиголови, залицяльника і спідничника увесь грішний світ не бачив*** (М.Стельмах); 4) емотивно-оцінних порівнянь різних типів (наприклад, псевдопорівняння з компонентом як: ***швидкий, як черепаха; охайний, як свиня; чепуренький, як мазничка*** тощо.

Експресиви в художніх просторах формують низку семантичних фігур мови (парономазію, ампліфікацію, градацію, плеоназм, тавтологію, гру слів тощо), належних до одиниць синтагматичного характеру. Згадувані фігури посідають ключові позиції в системі стилетвірних засобів художніх текстів. Парономастичні сполуки (як і оксиморонні поєднання) – не випадковий збіг лексем, а результат творчих задумів письменника, спрямованих на посилення експресивних (виражально-зображальних) можливостей контекстів, наприклад: ***Добрі тобі смішки з чужої лемішки...*** (М. Стельмах); ***Не тараня, виходить, а таран?*** (Олесь Гончар); ***Божевілля моє, божемилля, богомілля моїм сльозам!*** (Л.Костенко).

Авторська настанова на інтенсифікацію експресивності текстових структур особливо помітна у випадках ампліфікаційного вживання термінів із різних наукових сфер, розміщення їх поряд та зіткнення зі словами, що позначають денотати, які є досить віддаленими від наукових проблем, наприклад: ***Механізація пішла, індустріалізація, інтенсифікація, соціалізація, матеріалізація, пролетаризація, комунікація, алітерація, тракторизація... Про-о-нали телята!!*** (Остап Вишня).

Серед утворень парадигматичного плану численні експресивні лексичні одиниці виявлені в складі метафор, алегорій, епітетів, гіпербол, літот, перифраз, іронічних слововживань тощо.

Функціонування експресивної лексики в художньому мовленні (контекстах, окремих висловленнях) має безпосередній зв'язок зі специфічними виявами такої широкої референтної зони, як людина, із різноманітністю її зовнішніх характеристик і внутрішніх станів, індивідуальних світів тощо. Тому експресивна лексика як у межах висловлення, так і всього художнього простору тексту виконує провідну стилетвірну роль, репрезентує свій системний характер, взаємозв'язок з емоційно-аксіологічною сферою суб'єкта мовлення (автора), що виявляється чітко й послідовно в усіх обстежуваних художніх творах. Підставою для такого твердження є такі факти: 1) індивідуально-авторське вживання експресивної лексики ґрунтується на загальномовних системних закономірностях її функціонування; 2) використання експресивів загалом підпорядковане індивідуально-авторській системі виражально-зображальних засобів художнього твору; 3) кодифікована експресивна лексика не зумовлює порушень у функціонуванні художньо-образної лексичної системи мови; 4) лексичні експресиви органічно входять до ідіолекту письменника, забезпечують самотність художніх просторів, виступають стилетвірними компонентами його ідіостилу.

Отже, лексичні експресиви в художньому тексті виконують важливу стилетвірну роль, формують основи індивідуально-авторського світобачення і мовомислення, відбивають специфіку суб'єктивного сприйняття фрагментів національної картини світу, належать до маркерів ідіолекту письменника, об'єктивують особливості його індивідуально-авторського стилю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
2. Грицютенко І.Є. Естетична функція художнього слова (В українській прозі 30-60-х років XIX ст.) / І.Є. Грицютенко. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1972. – 180 с.
3. Єрмоленко С.Я. Стиль індивідуальний // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 676–677.
4. Єрмоленко С.Я. Народно-розмовна традиція в літературно-художньому мовленні / С.Я. Єрмоленко, Г.М. Гримич // Питання мовної культури. – [вип. 2]. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 14–32.
5. Ільїн В.С. Емоціональна лексика в поезіях Т.Шевченка / В.С. Ільїн // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 88–102.
6. Калашник В.С. Особливості слововживання в поетичній мові : навчальний посібник / В.С. Калашник. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1985. – 68 с.
7. Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова / М.П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
9. Мойсієнко А. Динамічний аспект номінації : монографія / А. Мойсієнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 100 с.
10. Мойсієнко А. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
11. Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини XX ст. (семантико-функціональний аспект) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Л.О. Пустовіт. – К., 1993. – 358 с.
12. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / Н.М. Сологуб. – К. : Наук. думка, 1991. – 140 с.
13. Ставицька Л.О. Естетика слова у художній літературі 20-30-х рр. XXст. : системно-функціональний аспект : дис. ... д-ра філол. наук : 10. 02. 01 / Л.О. Ставицька. – К., 1996. – 308 с.
14. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови / В. Чабаненко. – Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 2002. – 351 с.
15. Чередниченко І.Г. Народно-розмовне слововживання української дієслівної лексики із специфічною семантикою і стилістичним забарвленням / І.Г. Чередниченко // Мовознавство. – 1969. – № 3. – С. 76–78.
16. Шаховський В.И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации / В.И. Шаховський // Филологические науки. – 1998. – №2. – С. 59–65.

В статтє рассматриваются функции экспрессивных лексических единиц в художественном тексте, они характеризуются как стилиобразующие компоненты, репрезентированные системой тропических и фигуральных средств на парадигматическом и синтагматическом уровнях.

Ключевые слова: лексические экспрессивы, художественный текст, стилиобразующий компонент, система выразительно-изобразительных средств, идиостиль, идиолект.

The article discusses the functions of expressive lexical items in a fiction, they are characterized as components of creation of style that are represented by the system of tropical and figurative means in paradigmatic and syntagmatic levels.

Key words: lexical expressives, artistic text, stylistic component, system of expressive means, idiostyle, idiolect.